

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

Розглядаються окремі аспекти світорозуміння, естетичних поглядів, мистецько-творчих настанов Т. Шевченка.

Ключові слова: філософія, детермінізм, індетермінізм, доля, естетика, мистецтво, художня творчість, митець.

Рассматриваются отдельные аспекты миропонимания, эстетических взглядов, художественно-творческих установок Т. Шевченко.

Ключевые слова: философия, детерминизм, индетерминизм, судьба, эстетика, искусство, художественное творчество, художник.

The article deals with T. Shevchenko's certain aspects of world outlook, aesthetic views, artistic and creative guidelines.

Key words: philosophy, determinism, indeterminism, fate, aesthetics, art, artwork, artist.

Творчість геніїв коментувати складно і відповідально, адже вона багатовимірна, має безліч смислів і значень. Уже понад півтора століть збагачується Шевченкіана — духовна скарбниця, що складається з творчого доробку Т. Шевченка як поета і художника, а також численних досліджень, роздумів, суджень, споминів про нього та його творчість. Кожне покоління вивчає її, інтерпретуючи в контексті культурних досягнень нового історичного часу. Тому важливо дотримати об'єктивного підходу в розумінні місця і ролі як самого митця, так і його творчого доробку в культурно-історичному процесі, не вдаючись до кон'юнктурних міркувань з приводу якогось власного чи корпоративного інтересу.

М. Драгоманов — один із найгрунтовніших дослідників творчості Т. Шевченка — не випадково попереджав про неприпустимість «крутіння Шевченка». «Шевченко, — писав він, — настільки великий чоловік для українства, що зовсім не дивно, коли на нього так часто оглядаються українці і неукраїнці, коли йдеться про українську справу. Їхно тільки, що досі ніхто не зважить докладно розсудити об тім, що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час, а всі, хто брався писати про нього, перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря» [1, с. 327].

Ми ставимо за мету об'єктивно, уникаючи вже усталених стереотипів бачення творчості Т. Шевченка, розглянути деякі філософські й естетичні аспекти його світогляду.

Т. Шевченко — геніальний поет, талановитий художник. Але не тільки: він і мислитель вселюдського масштабу. Не будучи філософом «у чистому виді», більше того, в певному сенсі дистанціюючись від самого поняття «філософія», Т. Шевченко створив свою оригінальну філософсько-поетичну картину світу, виробив естетичну концепцію художньої творчості.

5 липня 1857 р., ще перебуваючи в засланні, він записав у своєму щоденнику («журналі», як він його називав):¹ «Насладившись прекрасным, свежим утром... я в девятом часу пошел в укрепление. Мне нужно было взять хлеба у артельщика и отдать высушить на сухари для дороги. Прихожу в ротную канцелярию, смотрю, на столе рядом с образцовыми сапогами лежат три плотные книги в серой подержанной обертке. Читаю заглавие. И что же я прочитал?» [2, с. 46]. А прочитав Т. Шевченко таке: «Эстетика, или наука о прекрасном» — книга польського філософа, критика і теоретика мистецтва К. Лібельта. Написана вона польською мовою, але поет, як відомо, досконало знав її. Серед солдатів-засланців в Оренбурзьких краях було чимало і поляків, окрім того, серед офіцерського складу в окремих військових гарнізонах Росії поляки не були рідкісним явищем. Існували взаємна симпатія і взаємопідтримка між українцями і поляками, що опинилися в таких віддалених місцях імперії, яка поневолила численні народи, зокрема український і польський. Тому і не дивно, що Северин Пшеволоцький — солдат 1-го батальйону в Новопетрівському військовому укріпленні, від'їжджаючи на батьківщину після закінчення заслання, передав Т. Шевченкові через поляка унтер-офіцера Кулиха тритомник польського філософа К. Лібельта. Один інтелектуал — солдат-засланець — дарує іншому інтелектуалу — солдату-засланцеві книгу філософсько-естетичного змісту. Імперська жандармерія на чолі з головним жандармом — царем Миколою I — була байдужою до суспільної значимості тієї чи іншої людини: геній чи не геній, не має значення, важливо те, що це інакомисляча, критично налаштована до влади людина, отже, небезпечна для існуючого режиму, котрий, на думку очільників імперії, має бути непорушним.

Сам цей факт виявлення трьох книг К. Лібельта здивував навіть таку бувалу людину, як Т. Шевченко. «В казематах! Эстетика!» — записує він у щоденнику. Незвичним у цій ситуації був різкий

¹ Т. Шевченко писав щоденник російською мовою. Тому автор статті для адекватнішого розуміння шевченківських філософсько-естетичних розмислів вважає за доцільне наводити цитати мовою оригіналу.

контраст між мерзенністю казарменного життя і фактом існування книги, присвяченої вищим філософським помислам, витонченим естетичним ідеям. Польські засланці не випадково зверталися до праць свого земляка-філософа. Адже відомо, що Кароль Лібельт (1807 — 1875) — не тільки відомий польський мислитель, теоретик мистецтва, релігієзнавець, а й політичний діяч, учасник національно-визвольного повстання 1830 — 1831 рр. Він виступав проти онімечення Польщі, за організацію таємного товариства пруська влада засудила його до смертної кари, яку замінили двадцятьма роками тюремного ув'язнення. Революція 1848 р. звільнила його з тюрми. Філософські й політичні ідеї К. Лібельта були вельми популярними в країнах слов'янського світу. На противагу Гегелю, котрий звеличував раціоналістичну німецьку філософію, він наголошував на самоцінності й історичній значимості «слов'янської філософії», вважаючи, що слов'янським народам, зокрема полякам, притаманний інший тип філософствування — переважно ірраціоналістичний, релігійно-філософський.

Із філософсько-естетичними ідеями К. Лібельта Т. Шевченко був частково ознайомлений і раніше, ще навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв. Судячи із записів у щоденнику, він заново перечитав тритомний твір з естетики цього автора і неодноразово коментував прочитане. Ці коментарі дуже важливі з огляду на вивчення світоглядних орієнтирів поета, його філософсько-естетичних поглядів. Ще не прочитавши «Естетики» К. Лібельта, Т. Шевченко висловив своє не дуже прихильне ставлення до філософії та естетики: «Я, не смотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам. И этим чувствам я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ивановичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции по теории изящных искусств, девизом которых было: побольше рассуждать и поменьше критиковать. Чисто Платоновское изречение» [2, с. 47].

Відомо, що О. І. Галич (1783 — 1848), філософ і естетик, котрий добре розумівся в німецькій філософії Шеллінга і Гегеля, доклав чимало зусиль для долучення молоді до уможлидного знання (читав лекції ліцеїстам у Царському селі і студентам у Петербурзькому університеті). У праці «Опыт науки изящного» він приділив значну увагу феномену художнього генія, розглядав його як утілення божественного духу.

В. І. Григорович (1786 — 1865) — конференц-секретар, викладач теорії та історії мистецтв в Академії мистецтв, як відомо, допоміг викупити Т. Шевченка з кріпацтва. Він долучав своїх слухачів до культури мислення, вміння аналізувати й узагальнювати твори мистецтва, визначати їхню значимість у контексті тієї чи іншої історичної епохи. Зрозуміло, що не всім студентам імпонували

філософсько-естетичні роздуми, особливо тим із них, хто попередньо не здобув необхідної освіти (наприклад, у ліцеях) і прийшов, як кажуть, «з вулиці». До останніх належав і Т. Шевченко.

Слід також зазначити, що в Росії, на відміну від країн Заходу, ставлення до філософії було традиційно упередженим. У Міністерстві освіти філософію не жалували, в університетах імперії тривалий час не було ні відповідних кафедр, ні факультетів. У владних колах філософія ототожнювалася з вільнодумством: користі від неї ніякої, а шкоди вона може завдати чимало.

Як свідчать відгуки викладачів Академії мистецтв, товаришів з навчання, Т. Шевченко швидко прогресував, долаючи значні упущення у своїй освіті. Він належав до успішних слухачів академії, особливо, що стосувалося практики малюнка і живопису (нагороджений малою срібною медаллю). У пізнанні теоретичних дисциплін теж мав успіхи переважно завдяки активній самоосвіті, вивченню праць з теорії та історії мистецтв, філософії і теології. Перечитуючи К. Лібельта, Т. Шевченко глибоко осмислював концептуальні положення польського філософа-естетика. Він, наприклад, не погоджувався з його судженнями, що містифікують процес творчої наснаги художника, вважав, що К. Лібельт інтерпретував феномен прекрасного в житті і мистецтві занадто ірраціонально. Читаючи другий том «Естетики», Т. Шевченко дещо пом'якшив своє ставлення до філософських розмислів автора: «Сегодня и Либельт показался мне умеренным идеалистом и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца (Т. Шевченко натякає на симпатії К. Лібельта до німецької класичної філософії — М.Д.). В одном месте он (разумеется осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может не проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно доказывает присутствии всемогущего творца вселенной во всем видимом и невидимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие» [2, с. 56].

Т. Шевченко все більше цікавиться ідеями К. Лібельта. «Либельт, — зауважує він, — сегодня мне решительно нравится. В продолжение десяти лет, я, кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал. Страшная, убийственная проза. И теперь случайный собеседник Либельт — самый очаровательный мой собеседник» [2, с. 60]. Особливо Т. Шевченка цікавили питання філософські — співвідношення суб'єкта й об'єкта в процесі життєтворчості людини. В естетиці вони трансформуються в проблему естетичного ставлення митця до дійсності. Яка зі сторін цього співвідношення є провідною, визначальною? Згідно з К. Лібельтом, пріоритет має належати митцеві, адже він — творець, природа ж усього-навсього — лише

матеріал, «глина» в руках творця. До речі, ця проблема у філософії мистецтва, естетиці є спірною і нині. Так, час від часу серед мистецтвознавців, естетиків, філософів виникають дискусії між так званими «природниками» і «суспільниками» стосовно сутності прекрасного в житті і мистецтві.

Т. Шевченко у вирішенні цієї проблеми намагається дотримувати поміркованої позиції. Ось як він висловив своє бачення: «Он (К. Лібельт — М.Д.), например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше природы. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было творчества, не было бы истинных художников» [2, с. 59].

Таким чином, Т. Шевченко намагався мислити діалектично: суб'єкт і об'єкт у процесі художньої творчості взаємозумовлюють один одного. Результат творчості — суб'єктивно-об'єктивне явище: суб'єктивне за формою і об'єктивне за змістом. Відповідно до означеної концептуальної настанови, можна зрозуміти те, як митцеві вдається досягти вершин творчості. Для Т. Шевченка живим ідеалом такого митця завжди залишався «Великий Карл» — тобто К. Брюллов — і як живописець, і як теоретик мистецтва. «Великий Брюллов, — зазначав він, — черты одной не позволял себе провести без модели, а ему, как исполненному силою творчества, казалось бы это позволительным. Но он, как пламенный поэт и глубокий мудрец-сердцеведец, облакал свои выпренные светлые фантазии в формы непорочной вечной истины. И поэтому-то его идеалы, полные красоты и жизни, кажутся нам такими милыми, такими близкими, родными» [2, с. 59–60].

Звичайно ж, філософська свідомість Т. Шевченка лише частково репрезентована в його коментарях до «Естетики» К. Лібельта. На жаль, вона мало відображена в тих письмових джерелах, що залишилися після смерті поета, і тому вивчена недостатньо. Лише за окремим фрагментами зі щоденника, художніх повістей та спогадів сучасників можна з певною мірою достовірності визначити особливості світогляду, естетичних поглядів і мистецьких уподобань Т. Шевченка.

Філософське світобачення поета набуло відбиття в його поезії, воно різнопланове і багатовимірне. Без сумніву, читач погодиться з думкою про те, що художня творчість найвищого рівня за своїм

глибинним змістом філософічна. Саме такою і є творчість Т. Шевченка. Філософська поетика міститься вже в перших опублікованих віршах, зокрема в «Кобзарі». Вихід друком «Кобзаря», а потім «Гайдамаків» засвідчив: відбулося явлення поетичного генія народу. Це був якийсь інтелектуальний вибух у розвитку українського національного духу, а якщо розглядати це явище ширше — у розвитку світової культури. Так спалахують наднові зірки — миттєво і непередбачувано. У живій природі також спостерігаємо чудесні перетворення, наприклад, в один прекрасний момент з куколки на білий світ з'являється метелик. Щось подібне відбувається і в духовній еволюції людини, подібне сталося і в житті Т. Шевченка. З невлаштованої в житті, багатостраждальної, бідної за соціальним станом людини раптом народився поетичний геній світового значення, духовний пророк свого народу.

З огляду на обмежений обсяг статті з широкої палітри філософської тематики в поетичній творчості Т. Шевченка розглянемо лише одну — тему долі в житті поета, а якщо узагальнити, — у житті кожної людини. Ця тема у філософії осмислюється в контексті концепції детермінізму, що стверджує причинну зумовленість явищ природи, суспільства, особистого життя. Протягом тисячоліть у людській свідомості формувалися уявлення про детермінованість явищ дійсності, людської діяльності. Більш-менш чітко виявилися два основні підходи: раціоналістичний та ірраціоналістичний. Перший з них феномен долі розглядає в контексті ідей детермінізму, згідно з яким існування одного явища зумовлене іншим явищем, перше з них є наслідком, а друге — його причиною. Причина — це певний фактор, що породжує наслідок. Між причиною і наслідком існує відношення необхідності, тому у світі все відбувається за законами причинності і необхідності, згідно з якими кожне явище причинно зумовлене і необхідне. Об'єктивного існування випадковості раціоналізм не заперечує, але він розглядає її як форму виявлення необхідності. Таким чином, випадковість такою ж мірою необхідна, як і сама ця необхідність. По суті, випадковість не виходить за межі необхідності і «поглинається» нею. Випадковим є те явище, причина якого не з'ясована суб'єктом — така позиція раціоналістичного детермінізму. Отже, за умови з'ясування причини певного явища, воно з розряду випадкового переходить до розряду необхідного.

Але як вирішується проблема людської свободи, якщо сприйняти вищеозначену детерміністську концепцію? Виявляється, що людина «затиснута в лецата» загальної каузальності і необхідності, отже, вона не зможе реалізувати своє волевиявлення, тобто вільно діяти всупереч цим жорстким закономірностям. Раціоналістичний детермініст знаходить вихід у вирішенні цієї проблеми, апелюючи до пізнавальних можливостей людського розуму:

людина, котра пізнала (усвідомила) необхідність того чи іншого явища, стає вільною у своєму волевиявленні. Стоїцизм, а потім Б. Спіноза, Г. Гегель, К. Маркс інтерпретують людську свободу, як пізнану (усвідомлену) необхідність. Розумне пізнання існуючої необхідності, причинно-наслідкового зв'язку, на їх думку, цілком можливе і воно є умовою досягнення свободи. Вільною у своїй дії є та людина, яка сприймає необхідність розумно і навпаки: невільником є той, хто сприймає її нерозумно, несвідомо здійснює ті чи інші дії.

Але є одна обставина, яка унеможлиблює ці оптимістичні твердження стосовно досягнення людиною стану свободи. Фактично навіть найсвідоміший раціоналіст-детермініст — філософ, учений — не може глибоко і всебічно пізнати дійсність, з'ясувати причини тих чи інших подій, явищ, процесів. Це пояснюється як складністю світобудови й окремих її складових, так і обмеженими пізнавальними можливостями самого людського розуму. Означеною проблемою, як відомо, цікавився І. Кант. Саме через ці обставини людина тією чи іншою мірою залишається ірраціоналістом, відтак, не усвідомлює себе як вільну істоту.

Окрім того, у філософії існує напрям, представники якого відверто сповідують ірраціоналізм. Вони вважають детерміністський світогляд завідомо хибним тому, що причинності об'єктивно не існує, вона — лише уява нашого розуму. Деякі з них, наприклад, Д. Юм, вважають, що люди, дотримують ідеї причинності «за звичкою»: вони звикли сприймати дійсність як результат причинно-наслідкових подій. Насправді ж, стверджують індетерміністи, життя складається з подій, перебіг яких непередбачуваний. Людина, на їх думку, до кінця не усвідомлює ні того, чому ці події існують, ні того, чим вони насправді є, ні того, якими вони будуть у майбутньому. Отже, вважається, що перебіг життя мало в чому залежить від людини, він більшою мірою визначається впливом якихось непізнаних розумом, тобто ірраціональних, непідвладних людині факторів. У контексті саме таких світоглядних настанов люди вдаються до ідеї, що конкретизується в таких поняттях, як «доля», «фортуна», «провидіння», «фатум», «рок» та ін. Саме в цих поняттях «закодована» думка про людське життя як несвободне або ж умовно вільне.

Доля — це складний, багато в чому парадоксальний конструкт людської свідомості. В історії філософської думки існує декілька його інтерпретацій. Акцентуємо увагу на тих смислових значеннях цього поняття, які, на наш погляд, є характерними для поетичної творчості Т. Шевченка, а саме: «доля-воля», «доля-фортуна», «доля-провидіння (фатум)». Усі вони — складові єдиного понятійного комплексу «доля», носії різних смислів одного

і того ж феномену, а якщо вдаватися до метафор — грані одного кристала.

Доля-воля (давньогрецькою мовою — «мойра») найорганічніше сполучена з життям людини. Власне, вона і є синонімом людського життя, сповненого в основному сприятливими подіями, які збігаються зі сподіваннями особистості. Якщо ж ці події не відповідають її очікуванням, то для означення життєвої ситуації вживається поняття «недоля». Доля, як і недоля, — це наслідок, результат взаємодії двох чинників — суб'єктивного й об'єктивного: з одного боку, особистих вольових зусиль людини, з іншого — суспільних відносин і тієї соціальної ролі, яку вона має виконувати в суспільстві. Таким чином, дві програми — природно-генетична і соціальна — є «доленосними», тобто такими, що зумовлюють життєвий шлях людини.

У розумінні Т. Шевченка доля-воля — це символ повнокровного життя, що передбачає злагоду особистісного і суспільного, гармонійно поєднує думки, почуття і волю людини. Вона переживається особистістю як екзистенційний феномен, інтимний вияв душі. Ось, наприклад, одне з шевченківських поетичних «визначень» долі:

Доле! Доле!
Моя ти співаная воле!
[3, с. 379].

Зображення долі окремих літературних персонажів у «Кобзарі» — це значною мірою проекція долі самого автора — кобзаря — або близьких йому людей, котрі перебувають у ситуації несвободи. Тема долі, що відцуралася від козака, його коханої, убогої людини, скривдженої дівчини, сироти (поет, як відомо, у ранньому віці став сиротою), особливо характерна для перших опублікованих творів Т. Шевченка.

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає

[3, с. 10].

Найчастіше поет журить долю за її неприхильність до людини («зла доля»). Зазвичай, причину недолі, злої долі поет убачає в існуючих соціальних чинниках — зловмисній дії людей («чужі люди») стосовно певного літературного персонажа.

На чужині не ті люде, —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.
Сидить козак на тім боці, —
Грає синє море.

Думав, доля зустрінеться, —
Спіткалося горе

[3, с. 10].

Трагічне світовідчуття автора багато в чому зумовлене його соціальним статусом — бідної людини, сироти і таке ін.

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!

[3, с. 12].

У ситуації приреченості поет звинувачує відчужену від нього інстанцію — свою долю, котра, на відміну від долі інших людей, зумовлює важке й безнадійне життя.

В того доля ходить полем —
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зустрінуться —
Мов недобачають...
Багатого губатого
Дівчина шанує;
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує

[3, с. 379].

Безперспективність особистого життя, принижений соціальний стан приводять «сироту без роду» до трагічного фіналу:

Пішов козак сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.
Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко-важко умирати
У чужому краю!

[3, с. 13].

Доля-воля часто буває несправедливою, вона «не жалує» не тільки бідного, але й багатого:

Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де захивають...
Єсть на світі доля,
А хто її знає?

Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі –
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають, –
Ні долі, ні волі.

Однак доля не випадково асоціюється з волею, вона передбачає вольову дію особистості. Людина — носій волі, активний суб'єкт діяльності — може і повинна впливати на перебіг як свого, особистого, життя, так і життя певних соціальних груп у суспільстві. Ось які поради дає поет тим, хто зневірився в собі і «пливе за течією»:

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола

[З, с. 205].

Зазвичай, доля відвертається від того, хто дотримує стратегії суспільної пасивності, не бореться за змінюваність свого статусу, за соціальну свободу. «Де поділась доля-воля?» — запитує поет [З, с. 35]. Вустами кобзаря («перебенді») він закликає змінити умонастрій своїх земляків, що підупали духом («журба не поможе»). Кобзар і журиться з приводу загибелі тих, хто виборював незалежність України, і славить їх, уселяючи в душі молодого покоління надію на перемогу.

Та не дуже, бо все гине, -
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чії ми діти.
наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

У поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко осуджує війни, які випадають на долю людини, цілих народів, зокрема слов'янських — українців і поляків. Один з активних учасників народно-визвольного руху проти феодально-кріпосницького, національного і релігійного гноблення на Правобережній Україні, що перебувала

у XVIII ст. під владарюванням Польщі, козацький сотник Гонта в усіх бідах звинувачує долю. Саме вона, на його думку, призвела до дітовбивства (за сюжетом поеми Гонта вбиває власних дітей, котрих начебто долучали до «чужої віри» — католицтва).

Доле, моя доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю

[З, с. 111].

У передмові до «Гайдамаків» поет пише: «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останется навіки од моря і до моря — слов'янська земля» [З, с. 116].

У поемі «Тризна», написаній російською мовою, є філософсько-поетичні образи символічного значення, якщо їх розглядати в контексті ідеї долі. Так, поет звертається до хмар, що певною мірою символізують людське життя:

Ах, тучка, тучка, хто несе
Тебя так плавно, так високо?
Ты что такое? и зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?..

[З, с. 168].

У цих віршованих рядках, що нагадують відомий вірш М. Лермонтова (до речі, одного з улюблених поетів Т. Шевченка), поставлені одвічні філософські запитання: Хто ми? Звідки ми? Куди йдемо? Яка світова сила спричиняє цей рух і в чому полягає сенс людського буття? Цілеспрямовано нас веде доля в житті чи наосліп? Т. Шевченко відсилає читача до Г. Галілея і І. Канта, сподіваючись, що ці мислителі допоможуть знайти відповіді на нерозгадані наукою і філософією питання [З, с. 170].

Отже, осмисленню феномену «доля-воля», як символу людського життя, що може бути щасливим або нещасливим («недоля»), в поезії Т. Шевченка приділено значну увагу. Але час від часу він звертається і до іншого смислового значення долі — до її розуміння як удачі, везіння в житті. В давньогрецькій міфології і філософії ця «іпостась» долі дістала назву «тюхе», в давньоримській — «фортуна». Її уособленням є богиня, котра може доброзичливо або, навпаки, недоброзичливо ставитися до людини в процесі її життєдіяльності. Вона зображувалася як така, що стоїть на кулі

(або колесі), з пов'язкою на очах, з крилами і в руках тримає ріг достатку та корабельне кермо (або весло). Це художнє зображення символізувало нестійкість і змінюваність усього існуючого, особливо людського життя.

Доля-фортуна грається людиною, наче кіт мишкою: то відпустить її, то знову придушить своїми пазурами. Отже, її специфічна ознака — це гра, подібно до того, як людина грає, наприклад, у шахмати чи рулетку. Їй інколи щастить у цій грі, тобто «господиня-удача» повертається до неї лицем, але зовсім непередбачувано доля і відвертається від неї. Людина не здатна впливати на дію долі-фортуни і може лише покійно очікувати на її прихливі рішення: пощастить чи ні в житті.

Такою вдачею для молодого Т. Шевченка була, наприклад, його зустріч у Санкт-Петербурзі з художником-земляком І.М. Сопенком, котра започаткувала процес визволення поета з кріпацтва. Здавалося, ще недавно Т. Шевченко працював помічником маляра Ширяєва, жив на горіщі в його помешканні і раптом, несподівано став учнем знаменитого художника К. Брюллова, художня майстерня якого слугувала тимчасовим притулком для безхатька Тараса. Ось що він писав у щоденнику про цей поворот колеса фортуни: «Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств» [2, с. 40].

Такою ж несподіваною вдачею була і зустріч з поміщиком-земляком П. І. Мартосом, портрет якого малював Т. Шевченко. П.І. Мартос, перебуваючи в жалюгідній оселі молодого художника (приміщення на горіщі в одному з будинків на Васильєвському острові), звернув увагу на паперові листочки, що безладно валялися на підлозі. Виявилось, що вони містять рукописні віршовані тексти, а під ліжком, у ящику, їх було безліч. П.І. Мартос попросив Т. Шевченка надати йому ці рукописи для ознайомлення, а надалі разом з відомим українським поетом Є. Гребінкою, котрий на той час мешкав у Санкт-Петербурзі, упорядкував цей матеріал і в 1840р. опублікував його. Так з'явився славнозвісний «Кобзар» Т. Шевченка.

Але фортуна часто і відверталася від поета. У відчаї він докоряє її, звинувачує в байдужому ставленні до нього:

Доле, де ти! Доле, де ти!
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

[3, с. 281].

І доля-фортуна немовби почула ці його розпачливі звертання, зле пожартувала над ним. Саме в той час, коли поетична творчість Т. Шевченка досягла апогею, його було жорстоко покарано: заслано безстроково в окремих Оренбурзький військовий корпус рядовим із заборонаю писати і малювати. Глумлива сутність долі виявилася і в тому, що вона діяла наперекір намірам людини. Так, у щоденнику Т. Шевченка писав, що відчував антипатію до військових («москалів»), його не приваблювали ігри «у війну», як це буває з дітьми на певному етапі їхнього розвитку. В дорослому віці ця антипатія до людей у військових мундирах ще більше посилювалася, оскільки поет вважав, що війни приносять нещастя людям. І ось доля розпорядилася саме так, що Т. Шевченко повинен був одягти ненависний йому військовий мундир на тривалі десять років свого короткого життя. На другому році заслання він з гіркою констатував:

Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль –
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося, -
Чи так, лебедику?! «Еге...»

[3, с. 377].

Поет наділяє свою долю-фортуна такими епітетами: «зла», «підступна», «ядовита», але він не змиряється з нею і зауважує, що, всупереч її дії, він так і не став військовим. «В незабвенный день объявления мне конформации, — пише він у щоденнику, — я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно, не изучил ни одного ружейного приема» [2, с. 22].

У поемі «Невольник» Т. Шевченко проводить думку про те, що наміри людини визначити свою долю безуспішні: на неї не можна поклатися, її неможливо «приборкати».

Такая-то доля тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колиці найде

[3, с. 216].

Доля-фортуна — «лукава» доля, її гра непередбачувана. Людині залишається тільки сподіватися на її прихильність до себе. Перебуваючи в засланні, поет звертається до неї з такими словами:

Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?

Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволі
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[З, с. 357].

Напевне, найбільшого значення Т. Шевченко надавав третій «іпостасі» долі — провидінню. У філософії синонімом такого значення є поняття «фатум», «рок». Їх зміст полягає в тому, що людина чи певна спільнота людей (наприклад, етнос, нація) перебувають під владою невідворотних, сліпих сил. Ці доленосні, не осягненні розумом сили «ведуть» людину чи певну спільноту по заздалегідь визначеному шляху, змушуючи виконувати певну життєву місію. Що спонукає людей підкорятися цим силам? Ні філософія, ні наукове знання не дають на це запитання достовірної відповіді.

Якщо «доля-воля» — це результат взаємодії двох факторів — об'єктивного (спадковість, життєві обставини) і суб'єктивного (волевиявлення людини), «доля-фортуна» — непередбачувана владна сила, яка грає людиною, наче маріонеткою, то «доля-провидиця» повністю підкоряє людину своїй волі, «веде» визначеним шляхом з метою здійснення певної місії. Причому, якщо людина виявляє супротив, непокірність, доля примушує людину йти саме цим шляхом. Тому знаменитий давньоримський філософ-стоїк Сенека зауважував: «Доля веде слухняного і силою волоче неслухняного». Подібні філософські думки в поетичній формі висловлені в наступному вірші Т. Шевченка:

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає...

[З, с. 117].

Доля-провидіння — це фатум, тобто непізнана вселенська сила (не випадково і її в усі часи намагаються вгадувати астрологи і маги). Час від часу Т. Шевченко своєю поетичною думкою звертається до філософської детерміністської проблематики, намагається осмислити життя в контексті ідеї зумовленості, «божественного промислу». Поема «Гайдамаки» починається з ліричного

відступу автора, в якому він репрезентує себе як мислитель-діалектик, що висловлює думки про плинність буття, його змінюваність, про пануючу в природі необхідність, якій підкоряється все існуюче, зокрема і саме людське життя.

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя поживкле вітри рознесли.

[3, с. 54].

Опинившись у засланні, Т. Шевченко ще і ще раз переосмислює своє життя, намагається зрозуміти його смисл, своє земне призначення.

Один у одного питаєм
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...

[3, с. 339].

Сприйняти розумом як належне ту долю, що судилася тобі, жити з нею в злагоді чи шукати інших шляхів і способів життя всупереч їй — ось ключове питання, яке вирішує кожна людина, виробляючи стратегію свого життя. Це питання час від часу ставить перед собою і Т. Шевченко.

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинають
Не варт, ей богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом

[3, с. 339].

«Авторитаризм» долі-провидіння примушує людину не чинити опору, а покійрно слідувати за нею. В «Гайдамаках» один із літературних героїв — Ярема — саме так і сприймав долю:

Лихо, люде, всюди лихо,
Нігде пригорнутья:

Куди каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться...
[З, с. 63].

Іноді здається, що в інтересах людини, для спокою душі, краще не знати своєї долі, адже знання своїх перспектив може згубно впливати на подальше життя. Ось що з цього приводу писав поет:

І то лихо –
Попереду знати
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...

[З, с. 44].

Т. Шевченко приймає виклик, надісланий йому долею-провидінням — бути провісником думки, виразником духу свого народу і, як виявилось, його пророком. 20 червня 1857 р., ще перебуваючи в засланні, він записав у своєму щоденнику: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо» [2, с. 24]. Цю ж думку, звертаючись до долі, він висловив у поетичній формі:

О думи мої! о славо злая!
За тобою марно я в чужому краю,
Караюсь, мучуся...але не каюсь!..
Люблю як щиру, вірну дружину,
Як безталанну свою Україну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю...

[З, с. 334].

«Роби те, чого не можеш не робити, а те, що не залежить від тебе, прийми як належне» — так наставляють римські філософи-стойки — Сенека, Епіктет, Марк Аврелій. Ці ж думки сповідував і Г. Сковорода, з творчістю якого поет ознайомився ще в юні роки. Близькими до зазначених настанов були і світоглядні орієнтири Т. Шевченка. І на волі, і в засланні, і після нього — в останні роки життя — він був вірним своєму творчому генію. В 1860 р. у вірші «Не нарікаю я на бога» Т. Шевченко підтвердив своє творче і громадянське кредо: залишатися до кінця вірним самому собі, своєму поетичному слову:

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!

Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!

[3, с. 540].

В останніх віршах, написаних незадовго до смерті, поет подружньому, тепло звертається до своєї долі:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуем спочивать

[3, с. 551].

Т. Шевченко сприймає своє життя таким, яким воно склалося. Суперечливе ставлення поета до своєї долі стає спокійним, виваженим, упокореним. Як незмінну супутницю життя він запрошує її до сумісної, тепер уже останньої, подорожі — на той світ, у підземне царство.

... над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посаджу,
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах –
І веселенько заспіваєм...

[3, с. 552].

Так, доля часто була недобррозичливою до поета, але він не затаїв на неї зла. Життя прожите так, як судилося долею, і прожите воно достойно.

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя

[3, с. 498].

Список літератури

1. Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. — К. : Либідь, 1991. — 684 с.
2. Шевченко Тарас. Твори у п'яти томах. Т. 5 / Тарас Шевченко. — К. : Дніпро, 1971. — 543 с.
3. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. — К. : Дніпро, 1982. — 608 с.

Надійшла до редколегії 09.01.2012 р.